

w życie polityczne, realizując mandat poselski w sejmie Rzeszy we Frankfurcie nad Menem i łącząc swoje siły z episkopatem niemieckim. Starał się być na co dzień dobrym, lojalnym obywatelem, posłusznym władzy królewskiej, krzewiącym pokój w państwie pruskim i modlitwę za ojczyznę i króla. W konflikcie interesów państwa i Kościoła w dyplomatyczny, ale stanowczy sposób w miarę możliwości działania stawiał jednak zawsze na pierwszym miejscu dobro Kościoła, dając przykład właściwej postawy pasterza i katolika w świecie.

Treść pracy

I. Uwarunkowania życia i pracy duszpasterskiej. 1. Warmia pod zaborem pruskim. 2. Diecezja warmińska na przełomie XVIII i XIX wieku. II. Zarys życia. 1. Dzieciństwo i rodzina. 2. Edukacja i droga do kapłaństwa. 3. Wikariusz i kanonik katedralny. 4. Biskup pomocniczy. 5. Ordynariusz diecezji warmińskiej. III. Zarządzanie diecezją. 1. Troska o instytucje diecezjalne. 2. Wizytacje parafii. 3. Sprawy gospodarcze. 4. Nowe kościoły i placówki duszpasterskie. 5. Fundacje charytatywne. IV. Działalność pasterska. 1. Czynności pontyfikalne. 2. Nauczanie. 3. Ruch trzeźwości i misje ludowe na Warmii. 4. Bractwa kościelne i stowarzyszenia katolickie. 5. Troska o katolików polskojęzycznych. 6. Jubileusze. V. Zaangażowanie społeczno-polityczne. 1. Wiosna Ludów na Warmii. 2. Poselstwo w sejmie Rzeszy we Frankfurcie nad Menem. 3. Konferencja biskupów niemieckich w Würzburgu. 4. Postawa wobec władz pruskich. Aneks.

Ks. Paweł Romański

Ks. Marcin Kapłon, *Diecezja przemyska w latach 1944-1964*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. dr hab. Jan Pietrzykowski, prof. UKSW (UKSW), ks. dr hab. Waldemar Żurek (KUL).

Zakończenie II wojny światowej spowodowało spore zmiany geopolityczne na znacznych obszarach Europy, a zwłaszcza jej części środkowo-wschodniej. W wyniku owych zmian także Polska znalazła się w strefie wpływów Związku Radzieckiego, który wraz ze zwycięskim marszem Armii Czerwonej umacniał

na jej terytorium nową administrację, pełniącą funkcję władzy fasadowej, zupełnie podporządkowanej dyrektywom z Moskwy. Oczywiście, komunistyczni władarze byli zobowiązani do wykonywania rozkazów sowieckich mocodawców również w zakresie polityki religijnej, a ta – jak wiadomo – opierała się na światopoglądzie materialistycznym. Wobec tych faktów Kościół w Polsce musiał zmierzyć się z nową rzeczywistością i choć w pierwszych latach powojennych władze ze względu na swoją słabość nie mogły sobie pozwolić na otwartą wojnę z nim, to jednak z czasem represje wzrastały się coraz bardziej.

Podobnie sytuacja wyglądała również w diecezji przemyskiej, dla której zakończenie wojny miało szczególnie dotkliwe skutki, gdyż wobec nowego układu granic utraciła ona $\frac{1}{3}$ swojego terytorium, a na dodatek musiała się jeszcze przez dłuższy czas zmagać z nabrzmiałą w trakcie okupacji kwestią ukraińską, rozwiązana dopiero w 1947 r. W kolejnych latach umacniania się rządów komunistycznych w Polsce również ona musiała zmierzyć się z problemami, które dotyczyły i duchowieństwa w innych częściach naszego kraju.

Problematykę tę w dwudziestoleciu powojennym ukazują szczegółowo prezentowana praca. Jej granice chronologiczne stanowią dwie daty. Cezura początkowa to rok 1944, a konkretnie chodzi o czas zakończenia działań wojennych na obszarze diecezji przemyskiej. Trudno tu wskazać jakąś konkretną datę, gdyż na tym terenie pierwsi żołnierze sowieccy pojawili się już w lipcu 1941 r., a zachodnie połacie diecezji zostały wyzwolone dopiero w styczniu 1945 r. Dodatkowo sytuację komplikuje fakt, że biorąc pod uwagę walki prowadzone przez Ukraińską Powstańczą Armię (UPA), należałoby stwierdzić, że działania zbrojne na obszarze południowo-wschodniej części diecezji trwały nawet do 1947 r. Niemniej jednak za umowną granicę czasową można uznać datę 27 VII 1944 r., gdy Armia Czerwona wkroczyła do stolicy diecezji – Przemyśla. Cezurę końcową monografii stanowi data śmierci ordynariusza przemyskiego bpa Franciszka Bardy, która nastąpiła 13 XI 1964 r. Z kolei ramy terytorialne pracy wyznacza obszar diecezji przemyskiej po zakończeniu II wojny światowej, a więc zasadniczo nie obejmuje ona ziem, które w wyniku decyzji politycznych znalazły się w granicach ZSRR.

Chcąc zrealizować postulaty badawcze prezentowanej pracy, autor musiał zmierzyć się ze znalezieniem odpowiedzi na następujące pytania: Jaki był stan diecezji w momencie zakończenia II wojny światowej? Jak wyglądał zarząd diecezji i jej centralne instytucje w powojennym dwudziestoleciu komunistycznej rzeczywistości? Jaki był obraz duchowieństwa diecezjalnego i zakon-

nego? W jaki sposób prowadzono zadania duszpasterskie i religijno-społeczne w obliczu trudności wysuwanych przez antyreligijny reżim?

Dążąc do zrealizowania celów badawczych, kwerendą objęto osiem polskich archiwów kościelnych i państwowych. Ze względu na zakres kwestii poruszanych w pracy najważniejszym zasobem akt było Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu. Dla lepszego poznania funkcjonowania instytucji diecezjalnych skorzystano również z pomniejszych archiwów kościelnych, a mianowicie z Archiwum Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu, Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Przemyślu i Archiwum Sądu Metropolitalnego w Przemyślu.

Wielu historyków twierdzi, że kluczem do poznania i zrozumienia sytuacji Kościoła w Polsce w latach komunizmu jest kwerenda w archiwach państwowych, stąd też badania przeprowadzono również w tego rodzaju placówkach. Sporo wiadomości zostało zaczerpniętych z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie, dzięki któremu udało się poznać skalę represji i inwigilacji duchowieństwa diecezji przemyskiej prowadzonej przez pracowników tajnych służb. Sytuację Kościoła na omawianym obszarze oraz problemy rodzące się na polu relacji z władzami administracyjnymi pozwoliła naświetlić kwerenda przeprowadzona w Archiwum Państwowym w Rzeszowie oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Informacje z tej drugiej placówki okazały się bardzo cenne, zwłaszcza w połączeniu ze źródłami znajdującymi się w archiwach na terenie województwa podkarpackiego. Pewną pomocą w przedstawieniu sylwetek kapłanów studiujących na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim posłużyło Archiwum Uniwersyteckie KUL.

Spore ułatwienie w ukazaniu dwudziestu powojennych lat historii diecezji przemyskiej stanowiły źródła drukowane. Wśród nich należy wymienić Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r., statuty synodów diecezjalnych z 1902, 1908, 1914 i 1955 r., a także „Roczniki Diecezji Przemyskiej” i organ urzędowy Kurii Biskupiej w Przemyślu – „Kronikę Diecezji Przemyskiej”.

Dużą pomocą w opracowywaniu ujętych w dysertacji zagadnień służyła literatura przedmiotu, a zwłaszcza ogólne prace syntetyczne ukazujące relacje państwo–Kościół ówczesnie, a także artykuły naukowe i książki dotyczące omawianego regionu. Wiele informacji zaczerpnięto również z leksykonów, słowników i encyklopedii.

Opracowanie problematyki zawartej w tytule niniejszej dysertacji wymagało przyjęcia odpowiedniej metody badawczej. Jej pierwszym etapem była analiza źródeł, a w celu ich syntezy zastosowano metodę historyczno-krytyczną. Chcąc przybliżyć czytelnikowi pewne zjawiska, autor posłużył się

porównaniami oraz dokonał wielu szczegółowych egzemplifikacji. W pracy dla bardziej przejrzystego ukazania opisywanej tematyki zawarto sporo tabel, a poza tym umieszczono również mapę z podziałem dekanalnym i zmianami dokonującymi się w tej kwestii.

Biskupstwo łańskie w Przemyślu utworzono około 1340 r. Warunki życia na jego obszarze były dość specyficzne, gdyż tutaj spotykały się prądy kultury wschodniej i zachodniej, a poza tym ziemie te były często najeżdżane przez Tatałów. W 1772 r. cały obszar diecezji przemyskiej znalazł się pod zaborem austriackim, a to przyczyniło się do zmiany sytuacji nie tylko w kwestii życia religijnego, ale prawie we wszystkich aspektach egzystencji ludzkiej. Należy też pamiętać, że ziemie te należały do uboższych, gdyż słabo rozwinął się tu przemysł, a rolnictwo było bardzo rozdrobnione, stąd też na przełomie XIX i XX w. nasiliła się tutaj emigracja. Po wybuchu II wojny światowej terytorium diecezji przemyskiej zostało podzielone między Niemcy i Związek Radziecki, które to państwa rozpoczęły realizację swojej polityki ekonomicznej i ludnościowej, powiązanej z eksterminacją Polaków i innych mniejszości narodowych. W 1941 r., gdy Niemcy zaatakowały Związek Radziecki, doszło do sporych strat materialnych, zwłaszcza w stolicy diecezji – Przemyślu, a zostały one spotęgowane w 1944 r., gdy przechodzący po raz kolejny front zatrzymał się na zachodnich polaciach omawianego obszaru administracji kościelnej. Dodatkowo, jak już wspomniano, II wojna światowa uwydatniła problem kwestii ukraińskiej, co przyczyniło się do bratobójczych walk, a w konsekwencji do znacznych przeobrażeń demograficznych związanych z przesiedleniami ludności. Sytuacja polityczno-społeczna w ciągu wieków miała naturalnie również spory wpływ na życie religijno-kościelne omawianego terytorium. Dało się to zauważyć zwłaszcza w epoce rozbiorowej, gdy austriacki „józefinizm” dążył do zdominowania sfery eklezjalnej niemal w najdrobniejszych szczegółach. Kolejnym momentem znacznych przeobrażeń religijnych na obszarze diecezji przemyskiej był okres II wojny światowej, która pozbawiła życia czterdziestu kapłanów, spowodowała straty materialne w budownictwie kościelnym oraz utratę znacznego jej terytorium. Okupacja spowodowała również spore spustoszenie w kwestiach moralnych, choć trudno pokusić się tutaj o głębszą analizę. Z takim balastem religijnym, gospodarczym i społecznym diecezja przemyska wchodziła w nowy etap nie tylko swojej historii, ale też dziejów całego Kościoła w Polsce, który musiał zmierzyć się z rzeczywistością komunistycznego reżimu.

W omawianym w pracy okresie diecezją przemyską kierował bp Franciszek Barda. Przez ten czas jego współpracownikiem był biskup pomocniczy Wojciech Tomaka, od 1957 r. również bp Stanisław Jakiel, zaś 2 II 1964 r. odbyła

się konsekracja bpa Bolesława Taborskiego. W zarządzie diecezją wspierała ordynariusza kuria biskupia. W tym okresie zarówno biskup, jak i jego współpracownicy oraz urzędnicy kierujący poszczególnymi agendami musieli zmagać się nie tylko ze zwykłymi problemami charakterystycznymi dla diecezji w każdym czasie, ale także z narastającą inwigilacją tajnych służb. W wyniku nowego układu politycznego Polska pozostawiła na wschodzie znaczne swoje obszary, a jako rekompensatę uzyskała tzw. Ziemie Odzyskane. Spowodowało to zmianę układu administracyjnego także na obszarze diecezji przemyskiej, która utraciła 74 parafie, stąd też po wojnie należało dokonać korekty granic dekanalnych, gdyż linia demarkacyjna w kilku przypadkach dokonała ich rozdziału. Do przeobrażeń doszło również w kwestii placówek parafialnych, gdyż w 1952 r. na skutek układów politycznych do diecezji przemyskiej powróciły 4 parafie (Jasień, Lutowska, Łobozew, Polana), a oprócz tego zaczęto tworzyć kolejne ośrodki duszpasterskie. Nowe parafie starano się przede wszystkim ustanawiać przy opuszczonych cerkwiach greckokatolickich, które Kościół rzymskokatolicki przejmował w opiekę. Niestety, w wielu wypadkach było to utrudnione z braku możliwości organizacyjnych i materialnych w opustoszałych parafiach, a także z powodu sankcji wprowadzanych przez partyjnych notabli. Oprócz tego na obszarze diecezji przemyskiej kierownictwo kościelne, duchowieństwo i wierni starali się o budowę i remont nowych świątyń oraz innych budynków parafialnych, ale – jak zwykle – było to związane z licznymi przeszkodami ze strony władz. Niemniej jednak i na tym polu diecezja mogła pochwalić się znacznymi sukcesami. Sporym utrudnieniem w normalnej pracy duszpasterskiej były działania państwa skierowane przeciw zapleczu materialnemu Kościoła w Polsce, a co za tym idzie – również diecezji przemyskiej. Dnia 20 III 1950 r. została uchwalona ustawa o przejęciu dóbr „martwej ręki”, na mocy której z zarekwirowanego Kościołowi majątku utworzono Fundusz Kościelny, z którego niejednokrotnie finansowano również działalność antyreligijną. Oprócz tego duchowieństwo obciążone było również nadmiernymi podatkami i obowiązkiem dostaw płodów rolnych.

Mimo trudnej sytuacji zewnętrznej w diecezji funkcjonowała kapituła i sąd biskupi, a w 1955 r. odbył się również synod, który dostosował prawo partykularne do wymogów Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. i nowej sytuacji polityczno-społecznej. W miarę normalnie funkcjonowało Wyższe Seminarium Duchowne w Przemyślu, choć władze za wszelką cenę chciały zakłócić prowadzoną w nim formację, m.in. przez pobór kleryków do wojska. Niestety, w połowie 1953 r. na skutek działań administracji komunistycznej przestało istnieć seminarium niższe.

W tym trudnym momencie dziejowym pozytywne świadectwo o sobie wydało duchowieństwo diecezji przemyskiej, które w ogromnej większości zachowało wierność swojemu powołaniu i patriotycznym uczuciom. Oczywiście, niejednokrotnie było to związane z represjami ze strony aparatu bezpieczeństwa, stąd też wielu kapłanów przelewało własną krew, traciło zdrowie w więzieniach czy było skazywanych na przymusową banicję i tułaczkę przez kilka lat, a niejednokrotnie nawet do kresu swoich sił. Ta ostatnia kara była związana ze słynnym dekretem z 9 II 1953 r., który władzom komunistycznym umożliwił podejmowanie decyzji w sprawie zatwierdzania i usuwania księży ze stanowisk kościelnych. Na tym portrecie duchowieństwa pojawiały się również pewne rysy, w osobach księży, którzy złamani przez władzę zostali wciągnięci do działalności w różnorodnych komórkach realizujących założenia komunistycznej polityki kościelnej (tzw. księży patriotów), a także podejmujących współpracę z tajnymi służbami. Była to jednak grupa stosunkowo nieliczna.

Mimo skrajnie trudnych warunków do prowadzenia pracy duszpasterskiej kapłani diecezji przemyskiej starali się wypełniać swoje podstawowe powinności, do których m.in. należy szafowanie sakramentów. Generalnie w tym względzie administracja państwowa nie czyniła większych problemów, choć zdarzały się wypadki, że niektórzy wierni z racji sprawowanych funkcji w aparacie władzy musieli przyjmować je w tajemnicy. Sporym problemem zwłaszcza w kwestii sakramentu małżeństwa były charakterystyczne dla tego obszaru różnice wyznaniowe oraz powojenny zamęt związany z przepływem ludności i brakami w dokumentacji kościelnej. Kolejnym istotnym zadaniem duchowieństwa było nauczanie realizowane w formie homilii i kazań, ale również w trakcie katechezy. W tej kwestii administracja komunistyczna starała się wprowadzać szersze obostrzenia, gdyż zdawała sobie sprawę, że duchowieństwo z ambony może demaskować jej zakłamanie, w trakcie lekcji religii zaś będzie przełamywać partyjny monopol na kształtowanie młodego pokolenia w duchu marksistowskim. Wobec tego urzędnicy państwowi dążyli do wprowadzenia cenzury na listy Episkopatu Polski, poszczególnych biskupów, a przede wszystkim starali się zastraszyć duchowieństwo, by nie wypowiadało ono z ambony treści niewygodnych dla systemu. Spore restrykcje istniały również przy organizacji misji i rekolekcji. Z kolei sytuacja katechezy szkolnej była związana z aktualną pozycją i siłą władz, choć generalnie przez większość omawianego dwudziestolecia była ona prowadzona poza szkołą. Wiązało się to, oczywiście, z potrzebą tworzenia odpowiednich miejsc na jej nauczanie, a tu przeszkodę stanowiły nie tylko problemy materialne, lecz przede wszystkim nieustanna walka z lokalnymi urzędnikami. Kapłani pracu-

jący na obszarze diecezji przemyskiej nie ograniczali się jedynie do niezbędnego minimum w duszpasterstwie, ale dbali również o organizację nabożeństw, a także pielgrzymek do sanktuariów ogólnopolskich i lokalnych. To drugie zadanie wymagało szczególnej cierpliwości i hartu ducha, gdyż komunistyczny aparat i tajne służby używały środków prawnych i bezprawnych do stłumienia tej formy religijności. Oprócz tego w omawianym dwudziestolecu powojennym księża zaangażowali się w przygotowanie specjalnych akcji duszpasterskich, związanych z Wielką Nowenną oraz Czuwaniem Soborowym. Do tych nadzwyczajnych dzieł należy zaliczyć również akcję trzeźwościową oraz prowadzenie różnego rodzaju duszpasterstw specjalistycznych.

Nieocenioną rolę w formacji chrześcijańskiej osób w różnym przedziale wiekowym odgrywały stowarzyszenia i bractwa religijne. Jeszcze w okresie międzywojennym w diecezji przemyskiej nastąpił ich rozkwit, lecz II wojna światowa spowodowała załamanie w tym względzie. Po okresie okupacji księża na nowo rozpoczęli pracę na tym polu, ale władze komunistyczne, obawiając się konkurencji dla swojego modelu wychowawczego, próbowały temu przeciwdziałać. Ostatecznie udało im się to po wprowadzeniu dekretu z 5 VIII 1949 r., który zobowiązywał księży do zarejestrowania stowarzyszeń religijnych w ciągu dziewięćdziesięciu dni, gdyż w przeciwnym razie miały one ulec rozwiązaniu. W takiej sytuacji biskupi, nie chcąc doprowadzić do ich kontroli przez państwo, zezwolili na zawieszenie ich działalności. Wobec tego w kolejnych latach duszpasterze prowadzili grupy o charakterze dewocyjnym lub decydowali się na kontynuację dotychczasowej pracy, ale w konspiracji. Duchowieństwo diecezji przemyskiej nie ograniczało się jedynie do inicjatyw typowo religijnych, ale podejmowało również wiele zadań pozaduszpasterskich, które po okresie okupacji i w nowej rzeczywistości stały się koniecznością. Wśród nich była działalność charytatywna, którą realizowano przede wszystkim w ramach Związku „Caritas” diecezji przemyskiej, reaktywowanego w sierpniu 1945 r. W styczniu 1950 r. władze komunistyczne przejęły „Caritas” na obszarze całej Polski, stąd też episkopat podjął decyzję o jej rozwiązaniu. Dnia 30 I 1950 r. nastąpiło to również w diecezji przemyskiej. W takiej sytuacji patronat nad kościelną akcją charytatywną na omawianym obszarze przejął Referat Duszpasterstwa Dobroczynnego przy Kurii Biskupiej w Przemyślu, który koordynował działalność Dekanalnych i Parafialnych Referatów Dobroczynnych. Sporą pracę w tym względzie wykonywały również istniejące w niektórych parafiach Stowarzyszenia Pań Miłosierdzia i Konferencji Męskich św. Wincentego à Paulo. Na terenie diecezji przemyskiej duchowieństwo włączyło się również w animację życia kulturalnego. W tej

kwestii swoje funkcje wypełniało przede wszystkim Archiwum Diecezjalne oraz Muzeum Diecezjalne w Przemyślu oraz biblioteki kościelne (diecezjalna, kapitulna i seminaryjna). W wielu ośrodkach duszpasterskich tworzone były również biblioteki parafialne. Ważną instytucją prowadzącą działalność o charakterze społeczno-kulturalnym był Katolicki Uniwersytet Ludowy w Ujeznej, w ramach którego organizowano kursy dające podstawy wiedzy z zakresu religii, historii, nauki społecznej Kościoła oraz rzeczy bardziej praktycznych, jak aktywność dla dobra ogółu i nowoczesna uprawa roli. Przejawem pracy oświatowo-kulturalnej była również inicjatywa wydawnicza, choć po II wojnie światowej w znacznej mierze utrudniona ze względu na ograniczenia wprowadzone przez władze komunistyczne.

Podsumowując problematykę funkcjonowania Kościoła na obszarze diecezji przemyskiej, należy stwierdzić, że mimo wielkich środków zaangażowanych przez władze komunistyczne w zwalczanie życia religijnego kapłani opisywanego terytorium zdali egzamin ze swojego powołania, gorliwie wypełniając swoje obowiązki i nie podporządkowując się antyreligijnemu ustawodawstwu, choć, oczywiście, zdarzały się w tej kwestii wyjątki. Niewątpliwie było to możliwe dzięki ich zdyscyplinowaniu i wierności przyrzeczeniom wynikającym ze święceń, a także dzięki wsparciu wiernych, którzy wykazali się odpowiedzialnością za Kościół i stanęli po stronie swoich duszpasterzy, choć propaganda komunistyczna za wszelką cenę dążyła do poderwania ich autorytetu.

Treść pracy

I. Stan diecezji po II wojnie światowej. 1. Charakterystyka regionu. 2. Życie religijno-społeczne. II. Zarząd i organizacja. 1. Administracja. 2. Podział terytorialny. 3. Troska o obiekty sakralne. 4. Zagadnienia gospodarcze. III. Instytucje diecezjalne. 1. Kapituła. 2. Sąd Biskupi. 3. Synod diecezjalny. 4. Wyższe Seminarium Duchowne. 5. Niższe Seminarium Duchowne. IV. Duchowieństwo i osoby konsekrowane. 1. Dziekani i proboszczowie. 2. Wikariusze i prefekci. 3. Instytuty życia konsekrowanego. 4. Emeryci i rezydenci. V. Duszpasterstwo. 1. Życie sakramentalne. 2. Nauczanie. 3. Nabożeństwa i pielgrzymki. 4. Specjalne akcje duszpasterskie. VI. Aktywność religijno-społeczna. 1. Grupy formacyjne i organizacje społeczno-religijne. 2. Działalność charytatywna. 3. Inicjatywy kulturalne.

Ks. Marcin Kapłon